

MELK VOOR DE GENTENAARS (1882-1919)

Stedelijke Koedienst, Werk van de Druppel Melk en Laiterie de Gand

Luc Devriese

Dit artikel focust op de levensnoodzakelijke voorziening van melk aan de Gentse stadsbevolking tijdens en kort na de eerste wereldoorlog. Dat voedsel was vooral precair in de laatste oorlogsjaren 1917 en 1918 toen ons land een (voorlopig) laatste hongersnood kende. Enkele aspecten van dit thema worden kort belicht. Vooral stedelijke initiatieven komen aan bod. Om die ten volle te vatten, wordt ze ruimer gekaderd in het moeilijke dagelijkse leven van toen.

De gevolgen van de laatste hongersnood in ons land, nu ruim honderd jaar geleden, waren catastrofaal. In 1917 (nog voor de Spaanse Griep er aan kwam) steeg de oversterfte tot 30% om in 1918 zelfs 50% te bereiken. Vergelijk dat met de recente ‘coronacijfers’ en weet dan dat in die oorlogsjaren alle leeftijden meegeteld werden in de sterfteberekeningen. Niet minder opmerkelijk: de nataliteit daalde tot minder dan de helft.

Toen was veganisme (leven op volledig plantaardig dieet) nog niet aan de orde. Zuivel was ook nog geen ongelooflijk goedkoop voedsel, dat uitpuilde in de rekken van warenhuizen, of – historisch juist – waarmee melkboeren en melkmeisjes in straten en straatjes iedere weekdag rondreden. Melk kon nog niet duurzaam verpakt worden. Technieken voor sterilisatie - pasteurisatie waren er wel al, maar steriele weggooverpakkingen nog niet. Er bestonden ook nog geen goede en goedkope vervangproducten. Niet enkel melk, ook eieren en andere in onze ogen ‘dagelijkse kost’ kwamen bij veel mensen nooit op tafel en waren tijdens de oorlog zelfs voor gefortuneerden moeilijk te verkrijgen (Baertsoen, 1929; Loveling, 1999).

In de eerste wereldoorlog moest de Stad alles op alles zetten om de bevolking, vooral de kinderen, gevoed te krijgen. Ook in de eerste naoorlogse jaren bleef het moeilijk. Er was trouwens in normale jaren al geen overschot voor de snelgroeiende stadsbevolking, die het moest stellen met de schamele productie

van kleine tot piepkleine boerderijtjes met slechts enkele, niet zelden chronisch zieke koetjes. Vandaar dat de centrale overheid tegen het einde van de jaren 1800 aarzelend initiatieven nam om hieraan te verhelpen via subsidies en het organiseren van voorlichting. Tijdens en in de eerste jaren na W.O. I moesten ook de stadsdiensten ingrijpen om aan de ergste nood te verhelpen.

Stedelijke Koedienst

We starten dit artikel met het verhaal van een stadsdienst waarvan de naam in hedendaagse oren op zijn minst raar klinkt. Onder de titel ‘Verplaatsing van de Stedelijke Koedienst naar Drongen’ stond in het Gemeenteblad Stad Gent van 26 januari 1919, een paar maanden na het einde van de oorlog, een en ander daarover te lezen. De tekst hieronder is lichtjes gemoderniseerd, maar wordt verder nauwgezet weergegeven.

De dienst werd opgericht in oktober 1915 op initiatief van burgemeester Braun, gesteund door schepen Anseele, om het melkgebrek voor kinderen op te vangen. De ‘Inrichting van de Neermeersen’ bestond uit een aantal koestallen, onderdak voor vier paarden, twee gebruikt als trekdier voor melkdistributie en twee voor akkerbewerking, samen met twee ossen (gecastreerde stieren) die zoals de paarden gebruikt werden als trekdieren. Verder een huis voor de landbouwer, slaapruijnte en refter voor de knechten, dynamo voor elektraproductie, aal(beer)opvang in het midden van de hoeve, enz.

De aanpalende gronden, de oude lage weiden van de Neermeersen (nu grotendeels de Blaarmeersen met de daarbij aansluitende hoogbouw en de Watersportbaan), werden bewerkt en de opbrengst gebruikt als voer voor de dieren, met name voor de koeien van de Koedienst en de paarden van de Reinigingsdienst (Ferme des Boues), voorloper van Ivago. Naast de hier gelegen twintig percelen, samen ca. 23,5 hectare, waren er nog akkers voor maïs op de Albrechtkaai (Koning Albertkaai, nu Gordunakaai), voor maïs en rapen op Mariakerke, in Oostakker voor gerst, haver, rapen en rogge, en in Drongen weiden voor hooiproductie. Op 31 juli 1920 telde het stadsbedrijf 120 koeien, 2 stieren, vier één maand oude kalveren. De voeding in de zomer bestond uit klaver en gras, verder maïsbloem van eigen oogst op de grond gelegen langs het water tussen de Albertbrug en het Patijntje en een kleine hoeveelheid lijnkoeken in Aalst (Lion d'Or) gekocht in het zwart (!). Die ‘koeken’ waren zeer gewaardeerd krachtvoer uit gedroogd afval van oliemolens, werkend met lijnzaad (vlaszaad) als grondstof. In de winter beschikte men over bietwortels (betteraven, voederbieten) van eigen oogst, rapen, maismeel, draf en een beetje lijnkoeken. Mest werd geruild voor stro.

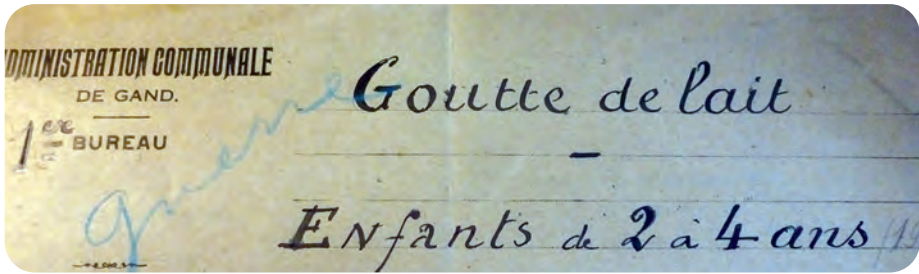
Veel van de koeien werden aangevoerd uit de IJzerstreek en waren op bevel van de Duitsers aangekocht. Ze waren in jammerlijke staat van uitputting. De melkproductie was dan ook onrustbarend laag. Op 19 april 1919 kwamen er 50 Hollandse koeien de melkopbrengst sterk verhogen. De melk werd verdeeld in de distributielokalen van de instelling ‘De Druppel Melk’, zijnde de fabriek Baertsoen - Buysse aan de Dampoort, de fabrieken Florida, Suppes, de Hemptinne, Chaubet, Feyerick en Lousbergs, de Kliniek van Imschoot, het Museum van het Park, de Kinderkribben, het Burgerlijk Gasthuis (Bijloke), de Stedelijke Middenkeuken, het Stedelijk Laboratorium en de ‘Melkerij van Gent’. Deze melk werd vooraf gepasteuriseerd in de Brouwersschool. De dienst had zelfs met winst kunnen werken, maar door de Duitsers en ‘hunne kwellingen’, werd vanaf de stichting tot 31 juli 1919 een totaal verlies van ongeveer 375.117 Bef geleden.

De gronden van de Neermeersen waren door de stad aangekocht met het oog op het storten van huisafval en straatvuil. Daardoor verkleinde de oppervlakte beschikbaar voor de Koedienst en werd er uitgekeken om te verhuizen naar Drongen. Met de douairière (weduwe, erfgename) van Tieghem de ten Berghe werd een huurovereenkomst opgemaakt om op de Assels een boerderij met fruitboomgaard en 29 ha grond te pachten voor 12 jaar aan 7000 fr. per jaar. Bij de bespreking van deze overeenkomst in de gemeenteraad wordt voorgesteld deze melkinrichting af te schaffen, zoals andere instellingen die tijdens de oorlog werkten, en meteen erna ophielden te bestaan: een schrijnwerkersregie, een kloef(klomp)regie en een schildersregie. De raad besluit de stedelijke Koedienst te continueren en de pachthoeve te Drongen, wijk Assels (Sectie B 492-496, enz.) te huren voor 12 jaar.

‘Werk van de Druppel Melk’

Nog zo’n naam die tot de verbeelding spreekt; ‘Werk van de Druppel Melk’, letterlijke vertaling uit het Frans ‘L’Oeuvre de la Goutte de Lait’. Dat was een extra rantsoentje voor kinderen van 2 tot 4 jaar (afb. 1). Een stedelijke melkdienst stond in voor de strikt georganiseerde verdeling (afb. 2). Dat alles stond onder de hoede van schepen van bevoorrading Constant Heynderickx en zijn ambtenaren. De Stadsmelkerij (zie verder) kon zelfs niet voldoen aan de vraag van ‘Het Werk der Melkvoeding voor Kleine Kinderen’ Zo luidde een iets betere naam dan die pathetische ‘... Druppel ...’.

Om te begrijpen in welke omstandigheden dat allemaal moest gebeuren, kan men een stukje lezen uit een brief van de directeur van de volkskeuken in de Geitstraat (Rooigem – Brugse Poort) in januari 1917 aan de schepen belast

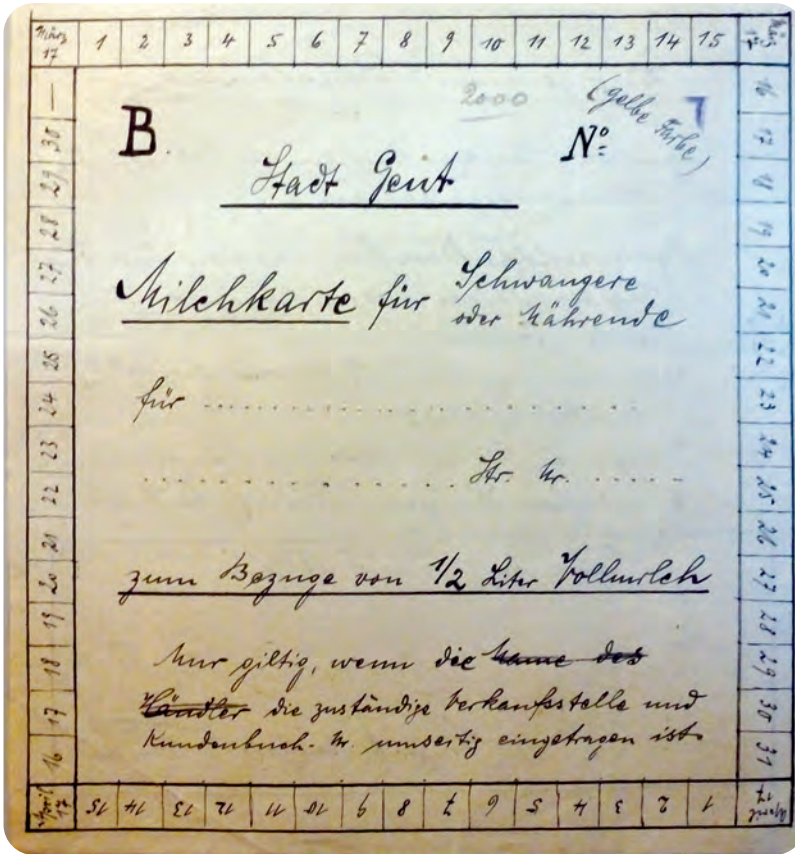
Afb. 1. Het nette ambtenarengeschrift op een enveloppe van de ‘Melkdruppel’ (stadsarchief, reeks O39, nr. 24).

Afb. 2. Melkrondekaart. Bij de stadsmelkdienst (melkdistributie) was een vaste persoon gelast voor de verdeling in welbepaalde straten.

met de voedselvoorziening: ‘Om 5 uur ’s morgens stonden reeds een driehonderd personen te wachten aan de spinnerij Rooigem voor de melkbedeling. Om 8 uur reikte de rij al tot aan de Lucifersfabriek, destijds in de Kaarderijstraat aan de Leiekaai. Dan komt het bericht dat er geen melkbedeling zal zijn. Om half twaalf staan toch nog honderden mensen in de rij. Om drie uur komt de melk toch aan. De 500 liter moeten dienen voor 1500 rantsoenen, maar eerst moet hiervan 25 liter voor de gevangenis en 25 liter voor het Visitatie-

klooster worden afgenomen. De verdeling gebeurt bij kaarslicht in zeer slechte hygiënische voorwaarden: de melk is in houten tonnen. (Steels, 1978).

Afb. 3. Toen het melktekort in het voorjaar 1917 te nijpend werd, mocht de stedelijke melk-distributie enkel nog bepaalde bevolkingscategorieën bedienen. De zeer bureaucratisch ingestelde bezetter moede er zich mee, en leverde modellen van melkkaarten, rechtgevend op een halve liter volle melk per dag. Hier een in het Duits gestelde kaart voor zwangere en borstvoedende vrouwen, ingevuld voor maart en april 1917, vermoedelijk dienend als voorbeeld.

Identieke kaarten werden opgemaakt en bleven bewaard voor de andere categorieën rechthebbenden.

Er waren klachten. Zo verscheen in de krant een ingezonden brief waarin aangeklaagd werd dat in sommige ‘melkhuizen’ tot drie personen uit hetzelfde gezin stonden aan te schuiven of waar men ‘een hele hoop’ kunnen aanvaardt die vooraf gevuld werden, terwijl anderen tot twee uren stonden te wachten in de rij. Het werd wel niet zo erg als met de broodkarren, die soms overvallen

Mynheer

ah gevolg op uw schrijven van 17 Augustus
schijnt het ons zeer u ter kennis ^{moeten} te brengen dat
het geen aantebestimm niet bij machte is u melk
te verschaffen, noch u aante duiden waar gij
u di soude kunnen bekomen.

De Stads melkerij is niet in staat de nodige
~~hoeveelheid~~ hoeveelheid aan het Werk der melkvoeding
voor kleine kinderen, te verschaffen: zij kan
er dus niet aan denken aan bijzonderen te leveren

Afb. 4. De stadsmelkerij (sic!) is niet in staat de nodige hoeveelheden aan 'Het Werk der Melkvoeding voor Kleine Kinderen' te verschaffen. Gezonde particulieren komen niet in aanmerking.

werden door hongerige menigten, waarin ontketende vrouwelijke furies de toon aangaven (De Graeve, 2019).

De levensnoodzakelijke melk werd niet gratis verdeeld. Een staat van inkomsten en uitgaven over twee maanden (van 1 oktober tot 30 november 1916) leert ons dat 'La Goutte de Lait' toen 31.195 (afgerond) frank inkomsten had. De stadswinkels, waar andere levensnoodzakelijke producten, niet enkel voedsel maar ook bv. zeep, klompen (kloefen!), enz. verkocht werden: 33.524. Tegenover dat totaal aan inkomsten van 64.719 frank stond 51.217 aan uitgaven. In die periode was er dus een overschot van 13.502 frank. Het ergste moest nog komen. Marc Baertsoen (1929) noteerde op 4 april 1917 dat gezonde volwassenen geen melk meer konden krijgen bij de stedelijke distributie, ook niet tegen betaling. Enkel kleine kinderen en zieken hadden recht op een dagelijks rantsoen van een halve liter volle melk (afb. 3). Wie niet tot die categorieën behoorde, werd onverbiddelijk afgewezen (afb. 4). De oorlog zou nog anderhalf jaar aanslepen ...

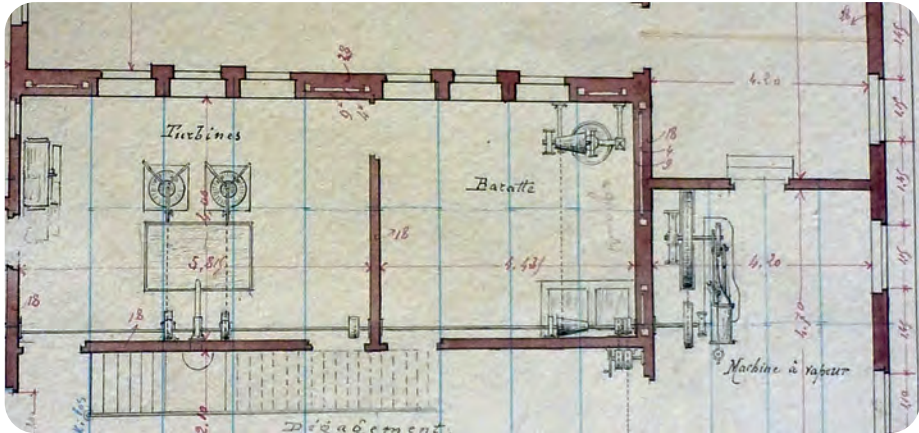
Afb. 5. Melkerijstraat: naamplaatje bij het begin van het wegje bij de Ottergemsesteenweg, leidend naar de buurt van de UGent home Boudewijn (foto 2019). Het hoofdgebouw van de vroegere Laiterie staat daar recht tegenover aan de andere zijde van de steenweg.

Laiterie de Gand

Aan het belang van de Gentse melkbevoorrading in die tijd herinnert nog de Melkerijstraat (afb. 5), zijstraat van de Ottergemsesteenweg. Het hoofdgebouw van de in 1882 opgetrokken Laiterie de Gand, naar een ontwerp ondertekend door Julien Van Rysselberghe (afb. 6 en 7), bleef gelukkig bewaard en werd mooi gerestaureerd. Dat stond destijds een heel eind buiten de bewoonde stad, in een uitgestrekt gras- en hooiweidegebied: de Scheldemeersen (afb. 8).

Ook deze instelling was gespecialiseerd in melk voor kinderen. In 1917 kreeg 'Het Werk van de Druppel Melk' inderdaad voorrang bij de leveringen. Hoewel het bedrijf in de volksmond stadsmelkerij genoemd werd (zie afb. 4), was het ondergebracht in een naamloze vennootschap (NV, afb. 8). Initiatiefnemer was een familielid van burgemeester Hippoliet Lippens. Dit verklaart waarom niet de naam van stadsarchitect Charles Van Rysselberghe op de bouw aanvraag uit 1882 prijkt, maar die van zijn jongere broer Julien, ingenieur van Bruggen en Wegen en later hoogleraar.

Met dank aan Jan Steeman voor inlichtingen over de Laiterie de Gand en Julien Van Rysselberghe.

Afb. 6. Laiterie de Gand. Gedeeltelijk grondplan met karnhuis voor boterproductie. Rechts de stoommachine (Stadsarchief Gent). Een ander gedeelte bood plaats aan o.a. een kaasmakerij.

Afb. 7. Hoofdgebouw van de Laiterie de Gand aan de Ottergemsesteenweg (foto 2019). Rechts, waar een trap leidt naar de ingang van de er nu gevestigde kantoren, was vroeger een verhoogde loskaai voor de melkbussen aan- en afgevoerd met wagens.

Afb. 8. Zo zag de buurt van de Ottergemsesteenweg er uit tot laat in de 19de-eeuw (foto collectie SCMS nr. 4254 in de Zwarte Doos).

Afb. 9. De NV Laiterie de Gand gevestigd aan de Ottergemsesteenweg was gespecialiseerd in melk voor kinderen en had een verkooppunt in de prestigieuze Vlaanderenstraat.

Bronnen en literatuur

- De meeste afbeeldingen werden geput uit het rijke archief verzameld door de diensten van schepen Heynderickx, bevoegd voor de bevoorrading van de Gentse bevolking. Het staat, nauwelijks geïnventariseerd, 'te staan' – maar gelukkig bewaard – in de stedelijke archiefdepots van de Zwarte Doos (Reeks O39, vooral nr. 17 met meerdere archiefdozen, en nr. 23, 24 en 25). Vermeld in Charles, L. red. (2007). *Buskruit en Sauerkraut. Oorlogsbronnen in de Zwarte doos. 20ste eeuw*. Gent, p. 177. Die schat kreeg enkele jaren geleden geen aandacht bij de herdenking van W.O. I. Een gemiste kans.
- Michel Steels, sterkhouder van *Ghendtsche Tydinghen* in de eerste jaren, publiceerde onder de titel 'Te Gent tijdens de eerste wereldoorlog', een heel interessant overzicht van het dagelijkse leven dat bijna het hele nummer 6 van de jaargang 7 (1978) vult.
- Over het Stadsmagazijn, de stedelijke klompenmakerij in de Sint-Agneetstraat en andere stadsinitiatieven om de hongersnood te verhelpen, zie Devriese, L. (2011). 'Op kloefen de oorlog door (1916-1917)'. In: *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 40, p. 154-166. Beide artikels zijn gemakkelijk te vinden op het internet (titel minstens gedeeltelijk, eventueel auteur intikken op Google) en integraal leesbaar in PDF vorm.
- Een korte biografie van schepen Constant Heynderyckx bij D'hondt B. (2014), *Van Andrieschool tot Zonder Naamstraat*, Snoeck & Liberaal Archief, p. 165-166.
- Daarnaast zijn er de in boekvorm uitgegeven oorlogsherinneringen en dagboeken waarin voedsel en honger een heel belangrijke rol spelen. In de eerste plaats is er het monumentale *In Oorlogsnood* van de even monumentale Virginie Loveling (Vlaamse Academie Gent, uitgave verzorgd door Ludo Stynen en Silvia Van Peteghem, 1999, pp. 791).
- Verder nog: *De Hel en hoe ze op aarde kwam*, de hevig gekleurde herinneringen van Jozef De Graeve (Volksdrukkerij Gent, 1919, pp. 302) en de meer bezadigde, maar zeer patriottische *Notes d'un Gantois sur la guerre de 1914-1918* van Marc Bartsoen (Gent, 1929, pp. 376).
- Voor de Laiterie de Gand: zie Stadsarchief, Atlas Goetghebuer (L 37, Ottergemsesteenweg); Private Bouwaanvragen, reeks G12, jaar 1882; *Bouwen door de eeuwen heen... Gent*, deel 4nc, p. 220-221 (Snoeck-Ducaju, Gent, 1982), ook Gemeentebld. Stad Gent, 2019 (waaruit het citaat over de Stedelijke Koedienst).